

II - Б Ў Л И М

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ НАЗАРИЯСИ

5-БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ МАЗМУНИ ВА АМАЛ ҚИЛИШИ

Олдинги бобда товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнларининг ривожланиши натижасида пулнинг вужудга келганлиги, товар-пул муносабатларининг ривожланиб, иқтисодиётнинг барча жабҳаларини қамраб олганлиги, аста-секин бозор иқтисодиётининг шаклланиб келаётганлиги баён этилди.

Ушбу боб бозор иқтисодиётининг мазмунини баён қилиб бериш билан бошланиб, унинг асосий белгилари, субъектлари ва ривожланиш босқичлари талқинига алоҳида ўрин ажратилади. Бозор иқтисодиётининг доимий ва асосий муаммолари, унинг афзалликлари ва зиддиятлари таҳлилига ҳам ўрин берилади.

Боб бозор ва унинг турлари, бозор инфратузилмаси, унинг таркибий қисмлари ҳамда унсурларини ёритиб бериш билан якунланади.

5.1. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва асосий белгилари

Ҳозирги даврда бозор иқтисодиёти дунёнинг кўпчилик мамлакатлари учун хос бўлиб, у турли мамлакатларда ҳар хил даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан амал қилмоқда ва ривожланмоқда. Бу иқтисодиётнинг амал қилиш механизми кўплаб асрлар давомида таркиб топиб, шаклланиб, ҳозирги даврда маданийлашган шаклни касб этди ва кўпгина мамлакатларда ҳукмрон иқтисодий тизимга айланди. Мазкур иқтисодиётнинг барқарорлиги шу билан изоҳланадиги, узоқ даврли иқтисодий эволюция давомида унинг амал қилишининг асосий классик қоидалари сақланиб қолди.

Олдинги бобда таъкидланганидек, хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлиши ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг рўй бериши бозор иқтисодиётининг келиб чиқиши ва мавжуд бўлишининг умумий шарти ҳисобланади. Хусусий мулкчилик ва меҳнат тақсимоти ижтимоий хўжаликнинг товар шаклини тақозо қилади, товар ишлаб чиқаришнинг мавжуд бўлиши ўз-ўзидан пул муомаласи, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмолнинг бозорга оид хусусиятини кўзда тутди. Товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши бозор иқтисодиёти тараққиётининг асосини ташкил этади.

Ишлаб чиқаришнинг мустақиллиги, тадбиркорликнинг эркинлиги, ресурсларнинг эркин алмашинувининг таъминланиши бозор иқтисодиётини самарали амал қилишининг муҳим шартлари бўлиб ҳисобланади. Товар ишлаб чиқарувчи қанчалик мустақил бўлса, бозор ҳам шу даражада яхши ривожланади. Эркин айирбошлаш товар ишлаб чиқарувчи фаолиятининг нисбатан самарали йўналишларини кўрсатиб берувчи эркин нархларнинг шаклланишига имкон яратади.

Бозор иқтисодиёти – бу товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодий тизимдир. Бундай иқтисодиёт эркин товар-пул муносабатларига асосланиб, унинг негизида товар ва пулнинг турли шакллардаги ҳаракати ётади, у иқтисодий монополизмни инкор этади. Айрим адабиётларда бозор иқтисодиёти – бозор хўжалиги субъектлари иқтисодий хатти-ҳаракатларининг эркин, мустақил равишда юз бериши ва уларнинг товар-пул механизми орқали бир-бирига боғланиб мувофиқлашуви деб баҳо берилади. Бозор иқтисодиётида бозор алоқалари бутун тизимни, унинг барча босқичлари – ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнларини ҳамда иқтисодий муносабатларнинг барча субъектларини қамраб олади.

Шуни ҳам эътиборда тутиш керакки, ҳозирги шароитда ўртача ривожланган иқтисодиётда 24 млн.дан ортиқ турдаги товарлар мавжуд бўлиб, ҳар йили уларнинг 1/10 қисми янгиланиб туради. Бундай шароитда бозорнинг иштирокисиз товар турлари ва ҳажми бўйича талаб ва таклифни тартибга солишни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Бу эса бозорнинг вазифасини ҳеч қандай марказлаштирилган режалаштириш идоралари муваффақиятли бажара олмаслигининг яққол далилидир. Бозор иқтисодиёти эса энг самарали ва муаммоларни тезлик билан ҳал эта олувчи ижтимоий-иқтисодий тизим ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти субъектлари таркибига тадбиркорлар ҳам, ўз меҳнатини сотувчи ишчилар ҳам, пировард истеъмолчилар, ссуда капитали эгалари ва қимматли қоғозлар эгалари ҳам киради. Одатда, бозор хўжалигининг барча асосий субъектлари учта гуруҳга бўлинади: уй хўжаликлари, корхоналар (тадбиркорлик сектори) ва давлат сектори.

Уй хўжаликлари – иқтисодиётнинг истеъмол соҳасида фаолият кўрсатувчи асосий таркибий бирлик. Уй хўжаликлари доирасида моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида яратилган товар ва хизматлар истеъмол қилинади. Бозор иқтисодиётида уй хўжаликлари мулк эгаси ҳамда ишлаб чиқариш омилларини етказиб берувчилар ҳисобланади. Иқтисодий ресурсларни сотишдан олинган пул даромадлари шахсий эҳтиёжни қондириш учун сарфланади.

Тадбиркорлик сектори – бу иқтисодиётнинг даромад (фойда) олиш мақсадида амал қилувчи бирламчи бўғинидир. У иш юритиш учун ўз капиталини ёки қарз олинган капитални ишга солишни тақозо этади, бу капиталдан олинган даромад ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш учун сарфланади. Тадбиркорлар товар хўжалигида товар ва хизматларни етказиб беради.

Давлат сектори – ўз олдига фойда олишни мақсад қилиб қўймаган, асосан иқтисодиётни тартибга солиш вазифасини амалга оширадиган турли бюджет ташкилотлари ва муассасаларининг мажмуи.

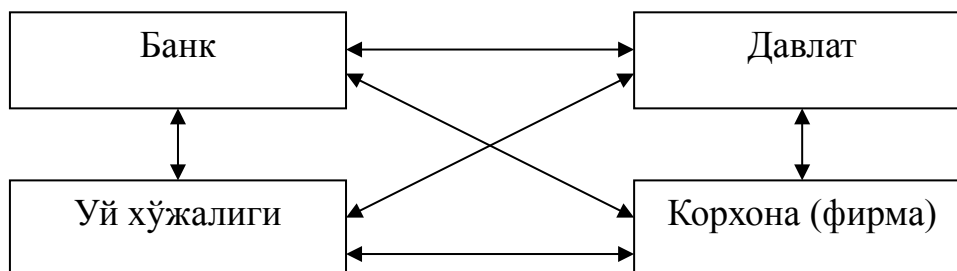
Шунингдек, баъзи дарслик ва ўқув қўлланмаларда бозор иқтисодиётининг яна бир алоҳида, мустақил субъекти сифатида банклар ажратиб кўрсатилади.¹

Банк – иқтисодиётнинг меъёра амал қилиши учун зарур бўлган пул массаси ҳаракатини тартибга солувчи молия-кредит муассасаси.

Шундай қилиб, юқорида келтириб ўтилган бозор иқтисодиёти субъектларининг ўзаро таъсири ва алоқасини қуйидаги чизма орқали ифодалаш мумкин (5.1-чизма).

5.1-чизма

Бозор хўжалиги субъектлари ўзаро алоқасининг умумий модели

Ҳар қандай бозор иқтисодиётини тартибга солиш механизми асосан тўртта таркибий қисмдан иборат бўлади: нарх, талаб, таклиф, рақобат.

Нархлар нисбати ўзгариб туради, шунинг учун нарх, ишлаб чиқарувчи учун ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши зарурлигини аниқлашда йўл кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Талаб ва таклиф ҳамда рақобатчилик муҳитидаги ўзгаришлар, ўз навбатида, нархлардаги ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Бозор иқтисодиётининг муҳим ва умумий белгилари қуйидагилардан иборат:

- турли шакллардаги мулкчиликнинг мавжуд бўлиши ва унда хусусий мулкчиликнинг устун туриши;
- тадбиркорлик ва танлов эркинлиги;
- рақобат курашининг мавжудлиги;
- давлатнинг иқтисодиётга чекланган ҳолда аралашуви;
- корхона ва фирмаларнинг ички ва ташқи шарт-шароитлар ўзгаришларига мослашувчанлиги.

Бозор иқтисодиётининг бу белгилари унинг барча босқичлари учун умумийдир. Лекин бозор иқтисодиётининг мазмуни ва белгилари ҳақида гап борганда бу иқтисодиётнинг тарихан таркиб топган икки турини бир-биридан фарқ қилиш зарур. Унинг биринчи кўриниши узоқ вақт давомида шаклланиб, ғарбдаги ривожланган мамлакатларда XIX асрнинг охирларигача давом этиб келди. У иқтисодий адабиётларда **классик ёки соф бозор иқтисодиёти** деб

¹ Экономическая теория (политэкономия): Учебник/ Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, акад. Г.П.Журавлевой. – 4-е изд. - М.: ИНФРА-М, 2004, с.78-79.; Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси: Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма./Акад. М.Шарифхўжаевнинг илмий таҳрири остида. – Т.: «Ўқитувчи», 2002, 74-б.

ном олди. Унинг асосий белгилари: а) иқтисодий фаолият юритишнинг хусусий мулкчиликка асосланганлиги; б) капитал ва ишлаб чиқаришнинг корхона миқёсида умумлашганлиги; в) тадбиркорлар, ишчилар, товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг шахсан эркинлиги; г) тадбиркорларнинг юқори фойда олиш учун курашлари; д) иқтисодиётнинг талаб ва таклиф, эркин бозор нархи ва рақобат курашлари асосида тартибланиши; е) аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилинмаслиги, ишсизликнинг ва аҳоли ижтимоий табақалашувининг кучайиши.

Бозор иқтисодиётининг иккинчи кўриниши **ҳозирги замон ривожланган бозор иқтисодиёти** деб аталиб, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларидан буён амал қилади. Унинг асосий белгилари:

а) иқтисодий ва тадбиркорлик фаолиятини юритишнинг турли мулкчилик шакллари, яъни, хусусий, давлат, жамоа, аралаш ва бошқа мулк шаклларига асосланганлиги;

б) капитал ва ишлаб чиқаришнинг юқори даражада умумлашганлиги, мулкнинг бир қисми йирик монополиялар ва давлат қўлида тўпланиб, миллий ва халқаро миқёсда умумлашганлиги;

в) иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг фаол иштироки. Бунда давлат фан-техника тараққиёти ва бошқа омилларни ҳисобга олиб, турли иқтисодий тадбирларни, ривожланиш истикболини аниқлаш, турли соҳалар ва тармоқлар ўртасидаги нисбатларни тартибга солиш чора-тадбирларини белгилаш вазифаларини бажаради;

г) хўжаликларни юритишда режа усулидан фойдаланишнинг кучайиши (бизнес режаси, маркетинг тизими орқали бошқариш);

д) ижтимоий ҳимоянинг кучайиши. Бунда давлатга, жамоалар ва хусусий кишиларга тегишли турли хил ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғурта фондларининг вужудга келиши.

Бу ҳар иккала турда бозор иқтисодиётининг асосий белгилари ва хусусиятлари сақланиб қолади, уларда товар ва пулнинг ҳаракати, уларнинг қонун-қоидалари ривожланиш учун негиз ва шарт-шароит бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги замон бозор хўжалиги иқтисодиётдаги хусусий ва давлат секторларининг ўзаро алоқасига асосланади. Иқтисодиётга таъсирнинг интенсивлиги даражаси ҳамда давлат томонидан ҳал этилувчи устувор вазифалардан келиб чиққан ҳолда, замонавий бозор иқтисодиётининг қуйидаги моделлари фарқланади (5.2-чизма).

Бозор иқтисодиётида юқорида тилга олинган белги ва тартиблар билан бирга, барча ҳозирги замон иқтисодий тизимларига хос бўлган бир қатор шарт-шароитлар бўлиши тақозо қилинади. Булар қуйидагилар: илғор технология ва янги техник воситалардан кенг миқёсда фойдаланиш; ишлаб чиқаришнинг ихтисослашиши.

Замонавий бозор хўжалиги моделлари

5.2. Бозор иқтисодиётида доимий ва асосий муаммоларнинг ҳал қилиниши

Ижтимоий хўжалик юретишнинг бозор иқтисодиётига асосланган йўлини танлаган ҳар қандай мамлакат мазкур иқтисодий тизимнинг қандай амал қилишини мукамал билиши муҳим ҳисобланади. Бунинг учун, энг аввало, ҳар қандай иқтисодий тизимнинг умумий муаммоларини ифодаловчи қуйидаги саволларга жавоб топиш керак бўлади:

1) қандай маҳсулот ва хизматларни, қанча миқдорда ишлаб чиқариш зарур?

2) ушбу маҳсулот ва хизматларни қандай техника ва технология воситасида ишлаб чиқарилади?

3) бу маҳсулот ва хизматлар ким учун ишлаб чиқарилади?

Иқтисодий адабиётларда ушбу муаммолар қисқача – «нима, қандай қилиб, ким учун ишлаб чиқариш зарур?» тарзида ифодаланади.

Бу муаммолар анъанавий иқтисодиётда асосан урф-одатлар, кўп йиллар давомида мавжуд бўлиб келаётган анъаналар, миллий, диний, иқлим ва бошқа омиллар таъсирида ҳал этилса, маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодий тизимда марказлаштирилган ҳолдаги режалаштириш орқали ҳал этилади.

Лекин бозор иқтисодиёти бу муаммоларни ўзгача тарзда ҳал этади. Бунда бозор иқтисодиёти тизимининг ўзига хос хусусиятларидан, унинг талаблари ва қонун-қоидаларидан келиб чиқади.

Нима ва қанча миқдорда ишлаб чиқариш зарурлиги бозор иқтисодиёти шароитида энг аввало иқтисодий ресурслар билан таъминланиш даражасига, талаб ва таклиф нисбатига боғлиқ. Бунда мавжуд бўлган ресурслар қандай ҳажмда банд қилиниши ёки қайси қисми ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиши ҳам ҳисобга олинishi лозим.

Бу саволга жавоб беришда корхона зарар кўрмаслик ва юқори даражада фойда олиш учун интилиш қоидасига амал қилади. Шу билан бирга маҳсулот ва хизматларнинг қандай тўплами жамият талабларини тўла қондира олиши эътиборга олинади. Бозор иқтисодиёти шароитида фақат талаб мавжуд бўлган, бинобарин, фойда келтириши мумкин бўлган маҳсулот ва хизматлар яратилади. Бунда корхона фойдаси ҳажмини товарни сотишдан олинadиган умумий пул даромади ва уни ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари ўртасидаги нисбат аниқлайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий (соф) фойда олувчи тармоқнинг кенгайиб бориш тамойили амал қилади. Чунки фойда даражасининг нисбатан юқорилиги бу тармоққа кам фойдали тармоқлардаги капиталларнинг оқиб ўтишини таъминлайди. Аммо тармоқда янги ишлаб чиқарувчиларнинг пайдо бўлиши ўзини ўзи чекловчи жараён ҳисобланади. Чунки тармоққа янги корхоналарнинг кириб келиши билан унинг маҳсулоти таклифи бозор талабига нисбатан жадал равишда ўсади. Бу аста-секин мазкур маҳсулот нархининг пасайишига ҳамда иқтисодий фойданинг йўқолишига олиб келади. Бошқача айтганда, рақобат бу фойдани йўққа чиқаради. Бозордаги талаб ва таклифнинг иқтисодий фойда нолга тенг бўлган ҳолдаги нисбати бу тармоқ маҳсулотининг умумий миқдорини белгилаб беради. Шу вазиятда тармоқ ишлаб чиқаришнинг «мувозанатли» ҳажмига етади. Бозор талаби ёки таклифида янги ўзгаришлар рўй бермагунча бу мувозанат бузилмайди. Ўз-ўзидан аниқки, тармоқдаги товар ишлаб чиқаришдан зарар кўрилиши кутилган ҳолатда корхона бундай иқтисодий фаолият туридан воз кечади. Бунинг натижасида зарар кўрувчи ёки паст фойда даражасига эга бўлган тармоқда ишлаб чиқариш ҳажми кескин қисқариб, таклифнинг талабдан ортда қолиши рўй беради. Бу эса, секин-аста маҳсулот нархининг кўтарилиши ҳамда фойда даражасининг ошишига шароит яратади. Натижада тармоқ ўзининг ишлаб чиқариш ҳажмини қайта тиклайди ва фаолияти барқарорлашади.

Ишлаб чиқариладиган маҳсулот тури ва миқдорини аниқлашда истеъмолчи талаби алоҳида, муҳим роль ўйнашини таъкидлаш лозим.

Истеъмолчиларнинг товарларни сотиб олиш мақсадида пул даромадларини сарфлашга тайёрликлари бозор талаби сифатида намоён бўлади. Агар бундай талаб ҳажми аҳамиятли даражага етса, корхона ушбу маҳсулотни ишлаб чиқаришга рағбат сезади, яъни истеъмолчи талабининг кўпайиши, бу маҳсулотни ишлаб чиқарувчи тармоқ учун иқтисодий фойда келтиради. Истеъмолчи талабининг қисқариши эса тармоқ ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқаришига олиб келади. Қисқаси, бозор иқтисодиёти шароитида истеъмолчининг талаби қандай маҳсулот турларини ишлаб чиқариш масаласини ҳал қилишда муҳим роль ўйнайди.

Шунингдек, нима ишлаб чиқариш зарурлигини белгилаш кўп даражада ресурсларни етказиб берувчиларга ҳам боғлиқ. Ресурсларга бўлган талаб – бу ҳосилавий талаб, яъни бу ресурслар воситасида ишлаб чиқарилувчи товарлар ва хизматларга бўлган талабдан келиб чиқади. Ўз даромадларини юқори даражага етказишда ресурсларни етказиб берувчининг ҳам бозор талабидан келиб чиқиши шубҳасиз. Фақат истеъмолчи талабига мувофиқ тушувчи товарларни ишлаб чиқарувчи корхоналар фойда олиб ишлаши мумкин ва шу корхоналарнинг ресурсларга бўлган талаби кучаяди.

Қисқаси, истеъмолчининг афзал кўриши унинг талаби орқали намоён бўлади. Товар ишлаб чиқарувчи ва ресурсларни етказиб берувчилар ўз манфаатларини таъминлаш учун бу талабга мос равишда, яъни **юқори фойда олиш учун пул тўлаш қобилиятига эга бўлган истеъмолчиларга зарур бўлган турдаги ва миқдордаги товарларни ишлаб чиқаради ва ресурсларни етказиб беради.**

Товарлар қандай усулда ишлаб чиқарилади ёки ишлаб чиқариш қандай ташкил қилинади, деган саволга ҳам бозор иқтисодиёти шароитида ўзига хос жавоб бўлади. Бунда учта узвий боғлиқ масалага эътибор берилади:

- ресурсларнинг алоҳида тармоқлар ўртасида тақсимланиши;
- корхоналар томонидан ишлаб чиқаришнинг амалга оширилиши;
- ҳар бир корхона ресурсларининг уйғунлашуви ва технологияни танлаш.

Бозор тизими, ресурсларни, аввало юқори талаб ва фойда даражасига эга тармоқларга йўналтиради. Паст фойда даражасига эга ёки фойда олмайдиган тармоқлар иқтисодий ресурслардан маҳрум бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида энг замонавий технологияни қўллашга лаёқатли бўлган ва шунга интиланган корхоналар самарали фаолият кўрсата олади. Корхоналарнинг иқтисодий самарадорлиги қуйидаги омилларга боғлиқ: мавжуд технология, яъни маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминловчи ресурсларнинг оқилона уйғунлашуви даражаси ҳамда иқтисодий ресурсларнинг нархлари. Бошқача айтганда, иқтисодий самарадорлик маҳсулотнинг муайян ҳажмини ишлаб чиқаришга ресурсларни энг кам даражада сарфлаган ҳолда эришишни билдиради.

Бозор иқтисодиёти ўзгарувчан бўлади: у истеъмолчилар, ишлаб чиқариш технологияси, иқтисодий ресурслар таркиби ўзгаришига мувофиқ ҳолда ўзгаради. Айни пайтда ресурсларни тақсимлашнинг анча самарали

ҳисобланган тизими вақт ўтиши билан истеъмолчи дидининг ўзгариши, ишлаб чиқариш янги технологиясининг яратилиши ва таклиф қилинган ресурслар таркибининг қайта ўзгариши оқибатида эскириши ва самарасиз бўлиб қолиши мумкин.

Истеъмолчи дидидаги ўзгаришларнинг маҳсулот нархи ва фойдага таъсири айрим тармоқларни қисқартириш ва бошқаларини кенгайтиришни тақозо қилади. Бу ўзгартириш ресурслар бозори орқали амалга оширилади, чунки кенгайиб боровчи тармоқ ресурсларга кўпроқ талаб билдирса, қисқариб боровчи тармоқ уларга талабни камайтиради. Бунинг натижасида вужудга келувчи ресурс нархларининг ўзгариши, ресурсларни қисқарувчи тармоқлардан кенгаювчи тармоқларга қайта тақсимлайди.

Демак, бозор тизими технологиянинг ўзгариши ва ҳар хил ресурслар таклифи таркибидаги ўзгаришларга мослашади.

Бозор иқтисодиёти фан-техника тараққиётини рағбатлантиради. Биринчи бўлиб тежамли технологияларни қўллаш корxonанинг ўз рақобатчилари олдидаги вақтинчалик устунлигини таъминлайди. Ишлаб чиқариш харажатларининг пасайиши корxonанинг иқтисодий фойда олишини билдиради. Бундан ташқари, бозор тизими янги технологиянинг тез тарқалиши учун шароит ҳам яратади. Шундай қилиб, бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхона юқори фойда бериши мумкин бўлган техника ва технология ёрдамида ишлаб чиқаришни амалга оширадilar.

Қисқача хулоса қилинадиган бўлса, бозор иқтисодиёти шароитида «нима, ким учун ва қандай қилиб ишлаб чиқариш зарур» деган муаммога куйидагича жавоб берилади:

а) юқори фойда берадиган товарлар ва хизматлар барча тўловга лаёқатли истеъмолчилар талабига етарли ҳажмда ишлаб чиқарилади;

б) товар ва хизматлар тўлов лаёқатига эга, юқори фойда олиш имконини берадиган харидорлар учун ишлаб чиқарилади;

в) юқори фойда олишни таъминлайдиган, ресурсларни тежаш имконини берадиган техника ва технология ёрдамида ишлаб чиқарилади.

5.3. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва зиддиятлари

Олдинги бобдан маълумки, мавжуд иқтисодий тизимлар орасида бозор иқтисодиёти ўзининг афзалликлари билан ажралиб туради. Айнан шу афзалликлар мазкур иқтисодий тизимнинг самарали ва барқарор амал қилиши, ривожланишига замин яратади. Энг аввало, бозор иқтисодиётининг учта устун жиҳатини кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

1. Ресурсларни тақсимлашнинг самарадорлиги. Бозор тизими ресурсларни самарали тақсимлашга ёрдам беради. Бунинг мазмуни шуки, рақобатли бозор тизими ресурсларни жамиятга энг зарур бўлган товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришга йўналтиради. У ишлаб чиқариш учун ресурсларни уйғунлаштиришнинг анча самарали усуллари ва ишлаб чиқаришга янги, анча самарали технологияни қўллашни тақозо этади.

Қисқаси, бозор тизими шахсий манфаатни шундай тартибда бошқарадики, у жамият учун мавжуд ресурслардан зарур товарларни талаб даражасидаги миқдорда ишлаб чиқаришни таъминлайди.

2. Иқтисодий фаолият ва танлов эркинлиги. Бозор иқтисодиёти тизимининг муҳим афзалликларидан бири шундаки, у шахсий эркинлик ролига устиворлик беради. Ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг асосий муаммоларидан бири бўлиб алоҳида шахс ва корхоналар иқтисодий фаолиятини уйғунлаштириш ҳисобланади. Бундай уйғунлаштиришни амалга оширишнинг икки усули мавжуд. Биринчиси – марказдан бошқариш ва мажбур қилиш тадбирларини қўллаш бўлса, иккинчиси – бозор тизими воситаси орқали ихтиёрий ҳамкорликдир. Фақат бозор тизимигина иқтисодий фаолиятни мажбур қилмасдан уйғунлаштиришга лаёқатлидир. Бозор иқтисодиёти тадбиркорлик ва танлаш эркинлигини намойиш қилиб, айнан шу туфайли у муваффақиятга эришади.

3. Иқтисодий субъектлар тинимсиз ҳаракат ва изланишларининг таъминланиши. Бозор иқтисодиётининг яна бир афзаллиги шундаки, унда ҳар бир шахс, корхона, фирма ва корпорациялар тинимсиз ҳаракатда ва изланишда бўлишади. Чунки хўжасизлик, сусткашлик, беғамлик ҳар қандай хўжалик тизимини хонавайрон қилишга олиб келади. Жисмоний ва юридик шахслар рақобатга бардош бериш, доимий равишда фойда олишни таъминлаш учун курашади. Натижада бозор иқтисодиёти миллион-миллион кишиларни ҳаракатга солади, уларни боқимандалик кайфиятидан қутқаради.

Бозор иқтисодиётнинг юқорида кўриб чиқилган асосий афзалликлари билан бир қаторда бошқа кўплаб **ижобий жиҳатларини** ҳам санаб ўтиш мумкин. Жумладан:

- унинг ишлаб чиқаришнинг ўзгарувчан шароитларига мослашуви ва кўникишининг юқори даражаси;
- фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш, уларни ишлаб чиқаришга жорий этишнинг жадал суръати;
- турли-туман эҳтиёжларни қондириш, маҳсулот сифатини ошириш қобилияти;
- бузилган мувозанатни нисбатан тезлик билан қайта тиклаш;
- чекланган ахборот – турли ресурсларнинг нарх даражаси ва уларнинг сарфланиш даражасига йўналган ҳолда бозор иқтисодиётининг муваффақиятли амал қила олиш имконияти.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бозор иқтисодиётининг ҳам ўзига хос камчилик ва зиддиятлари мавжуд. Бозор иқтисодиётининг асосий зиддияти шундан иборатки, у ўзининг бош назорат механизми — рақобатнинг кучсизланишига йўл қўяди ва хатто буни рағбатлантиради. Бундай иқтисодиётда рақобат кучсизланишининг иккита асосий манбаи мавжуд:

1) бозор иқтисодиёти шароитидаги эркин муҳитда тадбиркорлар фойда кетидан қувиб ва ўз иқтисодий мавқеларини яхшилашга интилиб, рақобатнинг чекланган йўлидан озод бўлишга ҳаракат қиладилар.

Фирмаларнинг қўшилиб кетиши, компанияларнинг хуфёна келишуви, рақобатлашувнинг ноқонуний усуллари (масалан, жисмоний куч ишлатиш, зўравонлик, тазйиқ ўтказиш ва ҳ.к.)ни қўллаш – буларнинг барчаси рақобатнинг кучсизланиши ва унинг тартибга солувчилик таъсирининг пасайишига олиб келади;

2) бозор тизими рағбатлантирадиган техника тараққиёти ҳам рақобатнинг заифлашишига олиб келади. Энг янги технология, одатда: а) жуда катта миқдордаги реал капиталдан фойдаланишни; б) йирик бозорлар бўлишини; в) комплексли, марказлашган ва қатъиян бир бутун бўлиб бирлашган бозорнинг таркиб топишини; г) бой ва ишончли хомашё манбаларини талаб қилади. Бундай технология бозорнинг ҳажмига нисбатан кенг миқёсдаги ҳисобланувчи ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлиши зарурлигини билдиради. Бошқача айтганда, энг янги технологияни қўллаш асосида ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлигига эришиш, аксарият ҳолларда кўп миқдордаги майда фирмалар эмас, унча кўп бўлмаган йирик ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлишини тақозо қилади.

Бозор тизими жамиятнинг юқори эҳтиёжли товарлар билан таъминланишига ҳам кафолат бермайди. Рақобатнинг кучсизланиб бориши истеъмолчининг эркинлигига ҳам путур етказиши. Бозор тизими ўзининг истеъмолчининг хоҳишига анча мос келувчи ресурсларни тақсимлаш лаёқатини ҳам йўқотиб бориши мумкин.

Бозор иқтисодиётнинг навбатдаги зиддияти жамият аъзолари даромадларидаги тенгсизликнинг кучайиб бориши ва аҳолининг табақаланиши билан боғлиқ. Бундай иқтисодиёт ҳар қандай юксак даражада ривожланмасин даромадлар тенгсизлигини бартараф қила олмайди, фақат уни маълум даражада юмшатиш мумкин.

Бозор иқтисодиётининг умумий эътироф қилинган камчиликларидан яна бири шундан иборатки, у ижтимоий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариб, бозорга таклиф қилишга қодир эмас. Шу сабабли жамият аъзоларини бундай неъматлар ва хизматлар билан таъминлаш давлат зиммасида бўлади.

Товарлар ҳажми билан пул массаси ўртасидаги рўй бериб турадиган номувофикликни бартараф эта олмаслик ҳам бозор иқтисодиётининг зиддияти ҳисобланади. Бу пулнинг қадрсизланиши, яъни инфляция жараёни орқали намоён бўлади.

Бозор иқтисодиётининг асосий зиддиятлари билан бир қаторда қуйидаги **камчилик ёки салбий жиҳатлари** ҳам мавжуд:

- атроф муҳитни ишлаб чиқариш ва бошқа фаолият турлари таъсиридан муҳофаза қилиш механизмининг мавжуд эмаслиги;

- ресурсларнинг қайта тикланмайдиган турларини сақлаш имкониятининг йўқлиги;

- меҳнат қилиш билан боғлиқ кафолатларнинг мавжуд эмаслиги;

- фанда фундаментал ва амалий тадқиқотларнинг ривожланишига кўмаклашувнинг йўқлиги;

- ривожланишнинг беқарорлиги ҳамда ижтимоий ишлаб чиқаришнинг пасайиш ҳолатларининг мавжудлиги.

Шунингдек, 2008 йилда АҚШ ипотека кредитлаш тизимида вужудга келган ҳамда кўплаб ривожланган мамлакатларга тарқалиб, аввал иқтисодиётнинг молиявий секторида, кейинчалик эса реал сектор ҳамда ижтимоий соҳасида жиддий талофатларга олиб келган жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi ҳам кўп томондан бозор иқтисодиётининг зиддиятли жиҳатлари таъсири билан боғлиқ. Аксарият ривожланган мамлакатларда бозорнинг ўзини-ўзи тартиблаш механизмини мутлақлаштириш ва бунда давлатнинг назорат қилиш, тартибга солиш вазифаларига умуман эътибор қаратмаслик пировардида инқироз ҳолатларининг рўй беришига олиб келди. Ўзбекистонда давлат томонидан бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётни тартибга солиш жараёнларига доимий эътибор қаратилиб, зарур бўлганда иқтисодиётда давлат томонидан бошқарув усуллари қўлланди ва бундай ёндашув охир-оқибатда ўзини тўла оқлади¹.

5.4. Бозор ва унинг вазифалари

Бозор тушунчаси бозор иқтисодиётининг марказий категорияси бўлиб, иқтисодиёт назариясида ҳам, ҳўжалик юритиш амалиётида ҳам, барча мамлакатлар тажрибасида ҳам қўлланиладиган илмий-амалий тушунчадир.

Энг аввало «бозор» ва «бозор иқтисодиёти» тушунчаларининг бири-биридан фарқланишини таъкидлаб ўтишимиз лозим. Чунки, кўпинча бу икки тушунчани бир хил маънода ифодалаш, баъзи адабиётларда синоним сўзлар сифатида қўллаш ёки уларни чалкаштириш ҳоллари учрайди. Бозор жамиятда бозор иқтисодиёти шакллангунга қадар меҳнат тақсимотининг рўй бериши натижасида вужудга келган бўлиб, у ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг айирбошлаш жараёнини ўз ичига олади. Бозор иқтисодиёти эса бозор муносабатларининг тарихан узоқ давр мобайнида ривожланиши натижаси бўлиб, товар-пул қонунлари асосида ташкил этилувчи ва фаолият кўрсатувчи иқтисодий тизимни англатади.

Бозор иқтисодиёти такрор ишлаб чиқаришнинг барча фазаларини: ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнларини қамраб олади. Бозор эса фақат битта фазани, яъни айирбошлаш фазасини ўз ичига олади.

Бозор тушунчаси юзаки қараганда оддий тушунчага ўхшаб кўринади, айримлар бозорни товарлар сотиладиган ва харид қилинадиган жой деб ўйлашади. Лекин унинг ички мазмунига эътибор берилса, у кўп қиррали бўлиб, мазмуни ўзгарувчан эканлигини, турли даврларда турли маънони англатишини билиб олиш мумкин. Бозор тушунчаси товар айирбошлашнинг келиб чиқиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, у ибтидоий жамоа

¹ Қаралсин: Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 8-б.

тузумининг охирларида келиб чиққан ва дастлаб товар алмашув, товар айирбошлаш жойи ёки майдони деган мазмунни англатган.

Дастлаб бозор икки ёки бир неча қабила аъзолари бир-бирлари билан товар алмашув жойи сифатида намоён бўлган бўлса, хунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг пайдо бўлиши билан алоҳида майдонлар ажратилиб, унда кишилар олди-сотди қилганлар. Лекин ҳали у даврларда товар айирбошлаш Т – Т кўринишида, яъни бир турдаги товарга бошқа турдаги товарни айирбошлаш шаклида бўлган. Бундай айирбошлашда вақт ва масофа бўлмай, бир вақтнинг ўзида ўша жойда алмашув жараёни содир бўлган. Кейинчалик товарларни бундай тарзда айирбошлашнинг зиддиятлари кучайиб бориши натижасида пул келиб чиқиб, сотиш ва сотиб олиш жараёни иккига ажралган ва Т – П – Т кўринишини олган. Энди товарни сотиш (Т – П) ва сотиб олиш (П – Т) замон ва макон жиҳатидан мос келмаслиги мумкин. Чунки сотувчи ўз товарини бир жойда пулга айирбошлаб, ўзига керакли товарни бошқа вақт ва бошқа жойда сотиб олиши мумкин. Пулнинг келиб чиқиши билан савдогарлар, яъни товарларни ишлаб чиқарувчидан олиб истеъмолчига, бир жойдан иккинчи жойга олиб бориб сотиш билан шуғулланадиган махсус гуруҳлар пайдо бўлди.

Меҳнат тақсимооти чуқурлашиб савдо соҳаси вужудга келди. Бу соҳа товар-пул ҳаракатини тезлаштириш имконини бериб, истеъмолчи билан ишлаб чиқарувчини боғлайдиган воситага айланди. Бунда ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи ҳам бир-бирлари билан учрашиши шарт бўлмай, улар савдогарлар-воситачилар орқали алоқа қилишлари мумкин бўлиб қолди. Энди бозор тушунчасининг мазмуни ўзгариб, янги маъно касб этади, яъни товар-пул муомаласининг янги шакли сифатида намоён бўла бошлади. Олди-сотди жараёнида янги ўзига хос муҳим товар – ишчи кучининг пайдо бўлиши билан бозор умумий тус олиб, унинг мазмуни янада кенгайди. Эндиликда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларгина эмас, балки ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи ҳам бозор жараёни орқали ўтиб, ишлаб чиқаришга жалб этила борадиган, уларнинг бир-бирига ўзаро таъсири тўғридан-тўғри эмас, балки билвосита – бозор орқали содир бўла бошлади.

Шундай қилиб, ҳозирги даврда бозор ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчиларнинг кўп қиррали мураккаб алоқаларини, уларнинг ўзаро бир-бирларига бўлган таъсирини боғлайдиган бўғин, жамият тараққиётида модда алмашувини таъминлайдиган жараён сифатида шаклланди. **Бозор – ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар мажмуаси.**

Бозорнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

- сотувчи ва харидорларнинг ўзаро келишуви, эквивалентлилик принципи асосида айирбошлаш;
- сотувчиларнинг харажатлари қопланиб, фойда олиши;
- тўловга лаёқатли бўлган харидорларнинг талабини қондириш ва рақобатчилик.

Бозор товарларни ишлаб чиқариш ва айирбошлаш, пулнинг вужудга келиши, уларнинг ривожланиши натижасида келиб чиққан тарихий тушунча бўлиб, ҳозирги даврда кенг тарқалган объектив иқтисодий жараёнлардир.

Бозордаги товар ва хизматлар миқдори талабга нисбатан кам бўлса нархлар ошиб кетади, айирбошлашнинг эквивалентлик мувозанати бузилади, натижада товарни сотувчи меъеридан ортиқча даромад олиш имконига эга бўлади. Аксинча, бозорда товарлар миқдори талаб миқдоридан ошиб кетса, нархлар пасайиб кетиб, сотувчилар зарар кўрадилар. Шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнида сусткашлик, нўноқлик ва хўжасизлик юз бериб, ортиқча харажатларга йўл қўйилса ҳам зарар ошиб кетади, чунки бозор бундай беҳуда сарфларни ҳисобга олмайди. Буларнинг барчасини бозор ўз механизми орқали амалга оширади. **Бозор механизми – бозор иқтисодиётининг фаолият қилишини тартибга солишни ва иқтисодий жараёнларни уйғунлаштиришни таъминлайдиган дастак ва воситалар.**

Бозорнинг иқтисодий мазмунини очиб беришда унинг объекти ва субъектини ажратиш кўрсатиш лозим бўлади. **Бозор объекти – айирбошлаш муносабатларига жалб қилинган иқтисодий фаолият натижалари ва иқтисодий ресурслар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий активлар.**

Ҳозирги шароитда озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари дўконлари, автомобилга хизмат кўрсатиш станцияси, бензин қуйиш шаҳобчалари, саноат товарлари дўкони, тижоратчиларнинг савдо шаҳобчалари, турли хил супермаркетлар, йирик савдо марказлари ва савдо ярмаркалари, умумий овқатланиш шаҳобчалари бозорнинг одатдаги кўринишлари ҳисобланади. Фонд биржалари, валюта бозори, дон биржалари ва аукцион кабилар бозорнинг юқори даражада ривожланган кўринишларидир.

Бозор субъекти – айирбошлаш муносабатлари қатнашчиси. Бозор субъектлари икки гуруҳга – сотувчи ва харидорларга бўлиниб, улар бозор муносабатларининг турли вазифаларини бажаради. Сотувчилар бозорга товар ва хизматларни таклиф этади, харидорлар эса уларга талаб билдиради. Бозор ўз субъектлари манфаатини бир-бирига боғлаб, уларни мувофиқлаштиради. Айрим турдаги бозорларда сотувчи ва харидорлар ўртасида бевосита алоқа мавжуд бўлса, бошқаларида билвосита алоқа мавжуд бўлиб, улар ҳеч қачон бир-бирини кўрмайди ёки билмайди.

Бозорнинг асосий вазифаси ишлаб чиқарувчилар томонидан яратилган товар ва хизматларни, иқтисодий ресурсларни истеъмолчиларга етказиб беришдан иборатдир. Бу ерда бозор ишлаб чиқариш билан истеъмолни бир-бирига боғлайди, ишлаб чиқарилган товар ёки хизмат ўз истеъмолчисини топади. Бунда бозор воситачи бўлиб хизмат қилади. Бозорда қиймат шакллари алмашади. У қийматни товар шаклидан пул шаклига айлантиради. Индивидуал меҳнат сарфлари сифатида чиққан товарлар бозор томонидан тан олинса, ижтимоий меҳнат сарфини намоён қилади ва товарнинг бозор қиймати ҳосил бўлади.

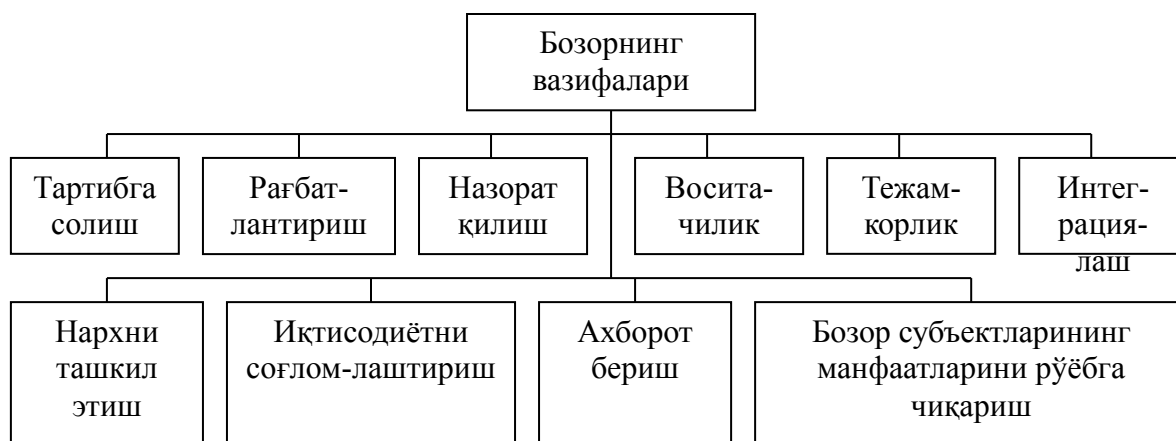
Бозор айирбошлаш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришнинг узлуксиз такрорланиб туришига ёрдам беради. Ишлаб чиқариш, янгидан бошланиши учун яратилган товарлар сотилиши ва уларнинг пулга айланиши, пулдан эса керакли иқтисодий ресурслар харид қилиниши зарур. Бозор воситасида товарни сотишдан тушган маблағлар ҳисобига, ишлаб чиқарувчилар ресурслар сотиб олиш йўли билан сарфланган ишлаб чиқариш воситалари ўрнини қоплайдиган ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун керакли моддий ва меҳнат ресурсларига эга бўладилар. Бозор орқали ресурсларнинг эркин ҳаракати таъминланади ва уларнинг тармоқлар ўртасида тақсимланиши рўй беради. Истеъмолчилар бозорда у ёки бу товарга бўлган талабини билдиради. Бозор бу талабни ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчиларга узатади. Ресурслар талаб билдирган тармоқлар ва соҳалар ўртасида тақсимланиб туради.

Бозор иқтисодиётни тартибга солиб туриш вазифасини талаб, таклиф, рақобат ва нархлар ёрдамида бажаради. У ўзида талаб ва таклифни жамлаб, бу билан нимани, қанча миқдорда ва қайси вақтда ишлаб чиқариш кераклигини аниқлаб беради. Бозор нарх воситасида иқтисодий ресурсларни товарларга талаб камайган тармоқлардан талаб ортган тармоқларга оқиб келишини таъминлайди.

Шунингдек, адабиётларда бозорнинг бошқа кўплаб кўшимча вазифалари ҳам келтирилади. Бу вазифаларни яққолроқ тасаввур этиш учун уларни махсус чизма кўринишида ифодалаш мумкин (5.3-чизма).

5.3-чизма

Бозорнинг вазифалари

Бозор турли хил вазифаларни бажарса-да, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади. Бозорнинг иқтисодий мазмунини чуқурроқ тушуниш учун унинг турлари ва ички тузилишини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

5.5. Бозорнинг турлари ва тузилиши

Ҳозирги даврда бозор мураккаб тузилишга эгадир. Бозорнинг ички тузилиши мураккаб бўлганлиги сабабли уни туркумлашга қуйидаги мезонлар асос қилиб олинади: бозорнинг етуклик даражаси, сотиладиган ва сотиб олинadиган маҳсулот тури, бозор субъектлари хусусиятлари, бозор миқёси, иқтисодий алоқалар тавсифи ва бошқалар.

Бозорнинг **етуклик даражасига қараб** ривожланмаган бозор, эркин (классик) бозор, ҳозирги замон ривожланган бозорларга бўлинади. **Ривожланмаган, шаклланаётган бозор тасодифий тавсифга эга бўлиб, унда товарни товарга айирбошлаш (бартер) усули кўпроқ қўлланилади.** Бозорнинг бу тури тарихан ҳали ҳақиқий пул мавжуд бўлмаган даврга тўғри келади. Лекин ҳозирги даврда ҳам айрим мамлакатларда пул инкирозга учраб, ижтимоий ишончни йўқотган, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ҳам бозорнинг бундай тури амал қилиши мумкин.

Эркин (классик) бозор – товар ва хизматларнинг ҳар бир тури бўйича жуда кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, сотувчилар ва харидорлар мавжуд бўлиб, улар ўртасида эркин рақобат амал қилувчи, нархлар талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатга қараб эркин шаклланувчи бозордир. Эркин бозорда рақобатнинг турли усуллари қўлланилиб, аҳоли ва ишлаб чиқарувчилар кескин табақаланиши рўй беради.

Ҳозирги замон ривожланган бозори ижтимоий-иқтисодий самарадорликни таъминлаш ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш мақсадида бозор алоқаларининг давлат томонидан тартибга солиб турилишига асосланади. Демак, давлат ҳам бозор иштирокчиси бўлиб, у бозор алоқаларини тартиблаштиради ва бошқаради. Ҳозирги замон ривожланган бозорида турли хил биржалар ва бошқа олди-сотди жараёнига хизмат қилувчи соҳалар тараққий этган бўлади. Рақобатнинг асоратли курашлари, аҳолининг табақалашуви юмшатилиб, уларнинг даромадлари ўртасидаги тафовутлар меъёр даражасида ушлаб турилади.

Бозор **ҳудудий жиҳатдан** ҳам турлича бўлиши мумкин. Булар маҳаллий бозорлар (Тошкент бозори, Самарқанд бозори, Ургут бозори, Лондон бозори, Нью-Йорк бозори, Пекин бозори ва бошқалар); миллий бозорлар (Ўзбекистон бозори, Россия бозори, Украина бозори, Англия бозори, Америка бозори, Хитой бозори ва бошқалар); ҳудудий бозорлар (Марказий Осиё ёки Осиё бозори, Ғарбий Европа бозори) ва ниҳоят жаҳон бозори.

Сотиладиган ва сотиб олинadиган товар, хизмат турига кўра бозорлар қуйидаги турларга бўлинади: истеъмол товарлари ва хизматлари бозори, ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи (ресурслар) бозори, валюта бозори ва фонд биржалари, илмий-техника кашфиёти ва ишланмалар бозори.

Муомалага чиқадиган субъектларнинг хусусиятига кўра улгуржи ва чакана савдони ажратиш мумкин. Чакана савдода асосан сотиб олувчилар фуқаролар ҳисобланади. Турли шаклдаги корхоналар, фирмалар, хусусий

дўконлар ва бошқалар эса сотувчи ҳисобланади. Улгуржи савдода маҳсулотлар йирик партияларда кўтарасига сотилади.

Бозорнинг асосий таркибий қисмларидан бири бўлиб **истеъмол товарлари ва хизматлар бозори** ҳисобланади. Бу бозорда хўжалик субъектларининг барча учта тури: уй хўжаликлари, давлат ва корхоналар қатнашади.

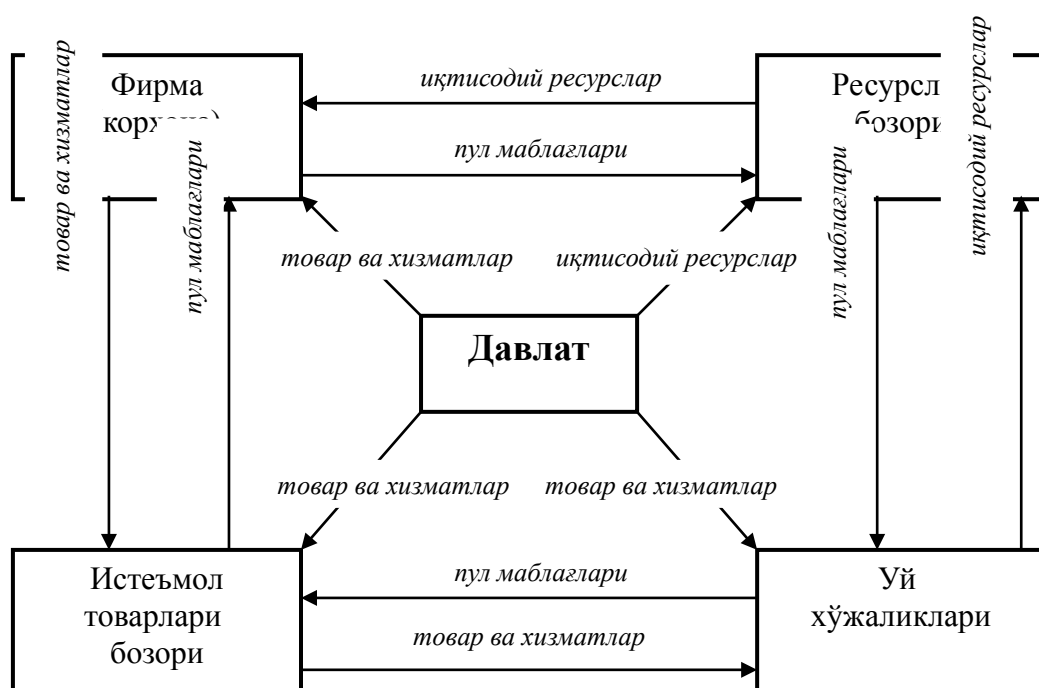
Истеъмол товарлари ва хизматлари бозорининг махсус тури **интеллектуал товарлар бозоридир**. Бу бозорда ақлий меҳнат маҳсули бўлган товарлар – илмий ғоялар, техника янгиликлари, санъат ва адабиёт асарлари, ҳар хил ахборотлар олди-сотди қилинади. Интеллектуал бозор таркибида илмий-техника ишланмаларини айирбошлаш катта ўрин тутди. У амалда патент, лицензия ва ноу-хау сотишдан иборат бўлиб, бу бозорда асосан инновация фирмалари иш кўради. Мазкур фирмалар янгиликлар яратиш, бозорда сотиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича хизмат кўрсатади.

Ишлаб чиқариш воситалари (ресурслар) бозорида товар сифатидаги меҳнат воситалари ва материаллар олди-сотди қилинади. Бу бозорда машина, асбоб-ускуна, хомашё, ёқилғи ва материаллар каби ишлаб чиқариш воситалари улгуржи равишда сотилади. Ресурслар бозоридаги товарлар шахсий истеъмолга эмас, ишлаб чиқариш истеъмолига хизмат қилади, яъни ишлаб чиқариш талабини қондиради.

Бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги иқтисодий алоқалар истеъмол товарлари ва ресурслар бозори орқали анча тўлиқ ва ёрқин намоён бўлади (5.4-чизма).

5.4-чизма

Истеъмол товарлари бозори ва ресурслар бозори ҳамда бозор субъектлари ўртасида ресурслар, маҳсулот ва даромадлар ҳаракати.

Чизмадан кўриниб турибдики, уй хўжаликлари ва давлат иқтисодий ресурсларга эгалик қилиб, уларни ресурслар бозорига етказиб беради. Корхоналар ресурсларга талаб билдиради. Корхоналарнинг ресурсларни сотиб олишга сарфлаган пул маблағлари ресурсларни етказиб берувчиларнинг даромадлари (иш ҳақи, рента, фоиз ва фойда) оқимини ташкил қилади.

Уй хўжаликлари ресурсларни сотишдан олинадиган пул даромадларини сарфлаш жараёнида кўплаб товар ва хизматларга ўзларининг талабини билдиради. Бир вақтда корхоналар айнан шу бозорда товар ва хизматларни таклиф қилади. Товар ва хизматларга истеъмол сарфлари оқими корхоналарнинг пул тушуми ёки даромадини ташкил қилади.

Иқтисодий ресурслар бозорининг таркибий қисмини ишчи кучи бозори ташкил қилади. Ишчи кучи бозорида ўзига хос хусусиятга эга бўлган иқтисодий ресурсларнинг олди-сотди битими амалга оширилади. Бу бозорда бизнес томонидан ишчи кучига бўлган талаб, уй хўжаликлари томонидан билдирилган ишчи кучи таклифи билан тўқнаш келади. Шундай экан, ишчи кучи бозорида иқтисодий субъектларнинг икки тури – тадбиркорлар ва ёлланма ишчилар ҳаракат қилади. Ишчи кучи инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти сифатида товарга айланади, бу қобилият бозор орқали унинг эгасидан ажратиб олиншини билдирмайди. Ишчи кучи бозорида инсоннинг ўзи эмас, унинг меҳнат қилиш қобилияти маълум муддатга сотилади.

Молия бозори турли-туман ва кўп жиҳатли бўлса ҳам олди-сотди объекти битта, яъни пул (пулга тенглаштирилган қоғозлар) ҳисобланади. Ортиқча маблағларга эга бўлган хўжалик субъектлари ўз молиявий ресурсларини уларга эҳтиёж сезган субъектларга таклиф қилади.

Молия бозорини молиявий битимларнинг ҳаракатига қараб туркумлаш мумкин. Бунда молия бозори иккига ажралади: қарз мажбуриятлари бозори ва капитал (мулк) бозори. **Қарз мажбуриятлари бозорида пул вақтинча қарзга олинади ва шахсий истеъмол учун ишлатилади. Капитал (мулк) бозорида жамғаришга қўйилган пулдан даромад олиш ҳуқуқи сотилади ва сотиб олинади.** Бу бозорда маблағлар капитал сифатида ишга солиниб, фойда келтиради. Шунинг ҳисобга олиб капитал бозорини иккита бўғинга ажратиш мумкин: ссуда капитали бозори ва қимматли қоғозлар бозори. **Ссуда капитали бозори – пул шаклидаги капиталнинг фоиз тўлаш шарти билан қарзга бериш бўйича олди-сотди муносабатидир.** Бу бозорда асосан давлат ва банкларнинг қисқа муддатли мажбуриятлари муомалада бўлади.

Қимматли қоғозлар бозори – турли кўринишдаги қимматли қоғозлар (акция, облигация, вексель, чек, депозит кабилар)ни олди-сотди муносабати. Мазкур бозор амалда фонд биржалари, аукционлар ва банклардан иборат бўлиб, унда брокер ва дилерлар воситачилик қилади.

Қимматли қоғозларнинг ҳаракати хусусияти бўйича молия бозори бирламчи ва иккиламчи (ҳосила) бозорларга бўлинади. Бирламчи бозорда

янги нусхадаги қоғозлар сотилади ва сотиб олинади, иккиламчи бозорда олдин чиқарилган қимматли қоғозлар ҳаракат қилади. Бирламчи бозорда қимматли қоғозлар сотилса, иккиламчи бозорда қайта сотилади.

Иқтисодиёт учун қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори фавқулодда муҳим аҳамиятга эга. У хўжалик субъектлари ўртасида молиявий воситаларнинг эркин ҳаракат қилишини таъминлайди.

5.6. Бозор инфратузилмаси ва унинг унсурлари

Бозорнинг самарали амал қилиши кўп жиҳатдан унинг инфратузилмасининг ривожланганлик даражасига боғлиқдир.

Бозор инфратузилмаси – бу бозор алоқаларини ўрнатиш ва уларнинг бир маромда амал қилишга хизмат кўрсатувчи муассасалар тизимидир.

Бозор инфратузилмаси таркибига кирувчи муассасаларни куйидаги асосий йўналишлар бўйича гуруҳлаш мумкин:

1) товар ва хизматлар муомаласига хизмат қилувчи муассасалар (омбор хўжалиги, транспорт ва алоқа хизматлари кўрсатувчи корхоналар, биржалар, аукционлар, савдо уйлари, савдо-сотик идоралари ва агентликлари ва ҳ.к.);

2) молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи муассасалар (банк, кредит муассасалари, суғурта ва молия компаниялари, солиқ идоралари ва ҳ.к.);

3) ижтимоий соҳага хизмат кўрсатувчи муассасалар (уй-жой ва коммунал хизмат идоралари, аҳолини ишга жойлаштириш фирмалари ва ҳ.к.);

4) ахборот хизмати идоралари (маълумотларни тўплаш, умумлаштириш ва сотиш билан шуғулланувчи муассасалар).

Бозор инфратузилмаси муассасалари товар ишлаб чиқарувчиларнинг савдо-сотик, молия-кредит фаолиятига, асосий ҳамкорларни топишига, ишчи кучини ёллашига кўмаклашади, давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш бўйича тадбирларини амалга оширади, тижорат алоқаларини ўрнатишга ёрдам беради. Уларнинг бир қисми давлат мулки доирасида фаолият юритиб, бепул хизмат кўрсатса, бошқалари мустақил тижорат муассасаси ва уюшмаларидан иборат бўлиб, кўрсатган хизматлари учун ҳақ олади.

Бозор инфратузилмаси таркибида товар ва хизматлар муомаласига хизмат қилувчи муассасалар муҳим ўрин тутиши сабабли улардан асосийларининг қисқача тавсифига тўхталиб ўтамиз.

Биржа – намуна (ёки стандарт)лар асосида оммавий товарларнинг мунтазам савдо-сотик ишларини ўтказувчи тижорат муассасаси. Унинг товар биржаси, фонд биржаси, валюта биржаси, меҳнат биржаси сингари турлари кенг тарқалган.

Товар биржаси – олдиндан белгиланган қоидалар асосида улгуржи савдони ташкил этиш шакли.

Фонд биржаси – қимматли қоғозлар олди-сотдиси бўйича расмий жиҳатдан ташкил этилган ва мунтазам амал қилувчи бозор шакли.

Валюта биржаси – миллий валюталар курслари бўйича уларнинг эркин олди-сотдиси амалга ошириладиган, расмий жиҳатдан ташкил этилган бозори шакли.

Меҳнат биржаси – ишчилар ва тадбиркорлар ўртасидаги ишчи кучини олди-сотди битимини тузишда воситачиликни амалга оширувчи ва ишсизларни рўйхатга олувчи муассаса.

Биржада иштирокчилар томонидан товар айирбошлаш тўғрисидаги битимлар тузилади, лекин товарни етказиб бериш ва унинг ҳақини тўлаш биржадан ташқарида юз беради. Бунда товарнинг эгаси ва харидорлари қатнашиши шарт эмас. Улар номидан ишни брокерлар (даллоллар) юритади. **Брокер (маклер) – бу товар, фонд ва валюта биржаларида олди-сотди битимларини тузишда воситачилик қиладиган шахс ёки махсус фирма.** Улар одатда миждозлар топшириғига кўра ва унинг ҳисобига иш юритади, кафолат берувчи ҳисобига ўз номидан савдо битимлари тузиши ҳам мумкин.

Биржанинг яна бир хусусияти шундаки, бу ерда ҳали ишлаб чиқарилмаган, лекин тайёрланиши аниқ бўлган, олдин сотиб олиниб, эгаси ихтиёрига келиб тушмаган товарлар ҳам сотилади.

Биржалар ихтисослашган ёки универсал бўлиши мумкин. Ихтисослашган биржаларда айрим турдаги ёки бир гуруҳ товарлар, универсал биржаларда ҳар хил товарлар сотилади.

Аукцион – алоҳида хусусиятларга эга бўлган товарларни сотиш учун муайян жойларда ташкил қилинган махсус ким ошди савдо муассасаси. Аукционда савдо товарларнинг нисбатан чекланган рўйхати бўйича, оммавий сотувга қўйиш йўли билан ўтказилади. Аукцион эълон қилинган вақтда ва маълум даврда ўтказилади. Бунда товарларнинг бозорга келиб тушиш мавсуми ва ҳажми ҳисобга олинади. Аукцион савдосида намуна товарлар рўйхатда кўрсатилган тартибда савдога қўйилади, харидорлар орасида энг юқори нархни таклиф қилган киши товарни сотиб олади. Аукционларда санъат асарлари, ноёб буюмлар, коллекциялар ҳам сотилиши мумкин.

Савдо ярмаркаси – муайян белгиланган вақтда ва жойда ўтказилувчи ҳамда ўтказилиш жараёнида улгуржи савдо битимлари тузилувчи товар намуналари кўрғазмаси. Савдо битимлари товар ишлаб чиқарувчи билан савдо фирмалари ўртасида тузилиб, унда бевосита истеъмолчи қатнашмайди.

Савдо уйи – ўз ичига ташқи савдо компанияси билан бир қаторда ишлаб чиқариш, банк, суғурта, транспорт, улгуржи-чакана ва бошқа турдаги фирмаларни олувчи кенг тармоқли савдо компанияси. У ихтисослашган ёки универсал бўлиши мумкин. Ихтисослашган савдо уйи айрим товарлар билан (кийим-кечак, оёқ кийим, газлама ва ҳ.к.), универсал савдо уйи ҳар хил товарлар билан савдо қилади. Савдо уйлари таркибида савдо фирмалари муҳим ўрин тутади. Улар тижорат ишини юритувчи ва

ихтисослашган савдо-сотик корхоналаридир. Фирмалар мустақил ёки йирик саноат корпорациялари таркибида иш юритиб, улгуржи ва чакана савдо билан шуғулланадиган турларга бўлинади. Айрим фирмалар ҳар иккала савдо тури билан ҳам шуғулланади.

Савдо уйлари ўз номидан ва кўпинча ўз ҳисобидан экспорт-импорт ҳамда бошқа савдо алоқаларини олиб боради. Ташқи савдо уйлари савдо корхоналарини сотиб олиш, жиҳоз ва ускуналарни ижарага топшириш, кредитлар бериш, суғурта хизмати кўрсатиш орқали молиявий ва ишлаб чиқариш хизматида ҳам қатнашади.

Улгуржи савдо фирмалари товарларни ўз мулки сифатида сотиб олиб, кейин истеъмолчиларга сотади. **Чакана савдо фирмалари** турлича фаолият юритиб, улар мустақил дўконлар, махсус дўконлар ва супермаркетлардан иборат бўлади.

Супермаркет – бу харидорнинг ўзига ўзи хизмат кўрсатишига асосланган кенг тармоқли савдо корхонаси. У товарларнинг деярли барча турлари билан, жумладан импорт товарлар билан ҳам савдо қилади. Супермаркет харидорларга бепул маслаҳатлар беради, товарларни буюртма бўйича харидор уйига етказиши, уларга маданий-маиший хизмат кўрсатади.

Инфратузилма тизимида молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи муассасалар алоҳида ўринга эга. Улар молия бозори, унинг асоси бўлган капитал бозорини шакллантиради ва амал қилиш тартиб-қоидаларини ўрнатади. Молиявий муассасаларнинг аксарияти ўзига хос белгилар билан бир қаторда ягона умумий белгига ҳам эга. Бу улар фаолиятининг доимо молиявий мажбуриятлар билан боғлиқлигидир. Яъни, молиявий муассасалар субъектларнинг ортиқча пул маблағларини жалб этиб, ўз номидан молиявий маблағларга эҳтиёж сезган субъектларга пул қарз беради.

Бозор инфратузилмасининг банклар, суғурта компаниялари, солиқ ва божхона идоралари каби муассасалари молия-кредит муносабатларида алоҳида ўзига хос ўринга эга. Уларнинг иқтисодий фаолияти ва молиявий муносабатларда тутган ўрни билан кейинги бобларда батафсил танишамиз.

Бозор иқтисодиёти субъектларини молиявий ахборотлар билан таъминлаш бозор инфратузилмасининг ахборот хизмати идоралари, шу жумладан аудиторлик фирмалари зиммасига тушади. **Аудитор фирма – корхона, фирма, компаниялар молиявий хўжалик фаолиятини текшириб борувчи, улар ҳисоботини экспертизадан ўтказувчи муассаса.** Улар одатда акциядорлик жамияти ёки кооператив шаклда фаолият кўрсатади ва тўлиқ мустақилликка эга бўлади. Аудитор фирмалар ўз ишини ҳар бир мамлакатда ёки халқаро миқёсда қабул қилинган ҳисоб-китоб ва тафтиш қоидаларига биноан олиб боради. Аудитор фирма ишида қатнашувчи тафтишчилар **аудиторлар** деб аталади.

Шундай қилиб, бозор инфратузилмаси ва унинг кўриб чиқилган муассасалари барча бозор турларининг фаолият кўрсатиши ҳамда давлатлараро иқтисодий муносабатларни тартибга солишни таъминлайди.

Хулосалар:

1. Бозор ва бозор иқтисодиёти товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида вужудга келади.

2. Бозор муносабатлари субъектлари ўзаро боғлиқ ҳолда ва алоқада бандлик, миллий даромад ва ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми каби ижтимоий ишлаб чиқариш натижаларини акс эттирадиган ва доимий ҳаракатда бўладиган даромадлар ва харажатлар оқимини шакллантиради.

3. Бозор муносабатларининг ҳар бир иштирокчиси ўз мақсад ва манфаатларидан келиб чиқиб, мустақил қарор қабул қилади. Айнан хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинлиги ва мустақиллиги бозор кўринишидаги иқтисодий муносабатларни вужудга келтиради ҳамда ўз ривожланишининг табиий-эволюцион, динамик хусусиятини белгилаб беради.

4. Бозор иқтисодиёти – мураккаб ижтимоий-иқтисодий тизим бўлиб, бирлашган, ўзаро боғланган ва биргаликда ҳаракатланадиган бир қатор таркибий тузилмаларни ўз ичига олади.

5. Бозор иқтисодиётининг самарали амал қилиши учун унинг инфратузилмаси шакллантирилади. Бозор инфратузилмаси – бу бозор муносабатларига кўмак беришга қаратилган ижтимоий-иқтисодий институтлар тизимидир.

6. Бозор иқтисодиёти тизимининг афзаллигига қарамай, шундай муаммолар борки, уларни бозор механизми воситасида ҳал этиш кам самара келтиради ёки умуман ҳал этиб бўлмайди. Ана шундай муаммоларни ҳал этиш учун давлат уларни ўз зиммасига олиши ёки зарур шарт-шароитларни яратиб бериши керак.

Асосий таянч тушунчалар:

Бозор иқтисодиёти – товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодий тизим.

Бозор механизми – бозор иқтисодиётининг фаолият қилишини тартибга солишни ва иқтисодий жараёнларни уйғунлаштиришни таъминлайдиган дастак ва воситалар.

Бозор – ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида бўладиган муносабатлар йиғиндиси.

Бозор объекти – айирбошлаш муносабатларига жалб қилинган иқтисодий фаолият натижалари ва иқтисодий ресурслар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий активлар.

Бозор субъекти – айирбошлаш муносабатлари қатнашчиси.

Уй хўжаликлари – иқтисодиётнинг истеъмол соҳасида фаолият кўрсатувчи асосий таркибий бирлик.

Тадбиркорлик сектори – иқтисодиётнинг даромад (фойда) олиш мақсадида амал қилувчи бирламчи бўғини.

Давлат сектори – ўз олдига фойда олишни мақсад қилиб қўймаган, асосан иқтисодиётни тартибга солиш вазифасини амалга оширадиган турли бюджет ташкилотлари ва муассасаларининг мажмуи.

Банк – иқтисодиётнинг меъёрида амал қилиши учун зарур бўлган пул массаси ҳаракатини тартибга солувчи молия-кредит муассасаси.

Ссуда капитали бозори – пул шаклидаги капиталнинг фоиз тўлаш шарти билан қарзга бериш бўйича олди-сотди муносабати.

Қимматли қоғозлар бозори – турли кўринишдаги қимматли қоғозлар (акция, облигация, вексель, чек, депозит кабилар)ни олди-сотди муносабати.

Бозор инфратузилмаси – бу бозор алоқаларини ўрнатиш ва уларнинг бир маромда амал қилишга хизмат кўрсатувчи муассасалар тизимидир.

Биржа – намуна (ёки стандарт)лар асосида оммавий товарларнинг мунтазам савдо-сотик ишларини ўтказувчи тижорат муассасаси.

Товар биржаси – олдиндан белгиланган қоидалар асосида улгуржи савдони ташкил этиш шакли.

Фонд биржаси – қимматли қоғозлар олди-сотдиси бўйича расмий жиҳатдан ташкил этилган ва мунтазам амал қилувчи бозор шакли.

Валюта биржаси – миллий валюталар курслари бўйича уларнинг эркин олди-сотдиси амалга ошириладиган, расмий жиҳатдан ташкил этилган бозори шакли.

Меҳнат биржаси – ишчилар ва тадбиркорлар ўртасидаги ишчи кучини олди-сотди битимини тузишда воситачиликни амалга оширувчи ва ишсизларни рўйхатга олувчи муассаса.

Брокер (маклер) – бу товар, фонд ва валюта биржаларида олди-сотди битимларини тузишда воситачилик қиладиган шахс ёки махсус фирма.

Аукцион – алоҳида хусусиятларга эга бўлган товарларни сотиш учун муайян жойларда ташкил қилинган махсус ким ошди савдо муассасаси.

Савдо ярмаркаси – муайян белгиланган вақтда ва жойда ўтказилувчи ҳамда ўтказилиш жараёнида улгуржи савдо битимлари тузилувчи товар намуналари кўргазмаси.

Савдо уйи – ўз ичига ташқи савдо компанияси билан бир қаторда ишлаб чиқариш, банк, суғурта, транспорт, улгуржи-чакана ва бошқа турдаги фирмаларни олувчи кенг тармоқли савдо компанияси.

Супермаркет – бу харидорнинг ўзига ўзи хизмат кўрсатишига асосланган кенг тармоқли савдо корхонаси.

Аудитор фирма – корхона, фирма, компаниялар молиявий хўжалик фаолиятини текшириб боровчи, улар ҳисоботини экспертизадан ўтказувчи муассаса.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва асосий белгилари нималардан иборат?
2. Классик ва ҳозирги замон бозор иқтисодиётининг умумий томонларини ва фарқларини тушунтириб беринг.
3. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва зиддиятлари нималардан иборат?
4. Бозор иқтисодиётининг асосий иштирокчилари кимлар ва улар ўртасидаги иқтисодий алоқалар қай тарзда кечади?
5. Бозор тушунчасининг таърифини беринг ва унинг асосий вазифаларини кўрсатинг.
6. Бозорни туркумлашда қандай мезонлар асос қилиб олинади? Уларни санаб кўрсатинг.
7. Ётуқлик даражасига қараб бозорнинг қандай турлари ажратилади?
8. Сотиладиган ва сотиб олинadиган товар, хизмат турига кўра бозорнинг қандай турларини ажратиш мумкин?
9. Ҳудудий жиҳатдан бозорнинг қандай турлари мавжуд?
10. Бозор инфратузилмаси нима? Унинг таркибий қисмлари ва асосий унсурларига таъриф беринг.